

KOLAD JA TALUD XVII - XIX SAJANDI ALLIKMATERJALIDES (VOOREMAA NAITEL)

Ü. Liitaja

Käesolev artikkel on kasvanud välja praktilisest vajadusest. Vooremaa asustuse arengu jälgimiseks tuli kõigepealt välja selgitada seal eksisteerinud talud ja külad. Sel teel õnnestus kindlaks teha, milliseid paiku on elamiseks eelistatud ja otsustada asustuse järjepidevuse üle. Andmeid XVII - XIX sajandil olemasolnud talude ja külade kohta leidub mitmesugustes allikmaterjalides. Kõigepealt on aga vaja kindlaks teha, kui võrd hästi allikad peegeldavad tegelikku olukorda, milline on nende usaldusväärsus.

Asustuse arengu jälgimiseks on väärtuslikud allikad, kus ei leidu mitte lünklikke teateid üksikutest küladest ja taludest, vaid mis sisaldavad andmeid piirkondade kohta tervikuna. Eriti suurt huvi pakuvad seetõttu revisjonid, kuna nende puhul pandi vajalikud andmed kirja iga talu kohta eraldi ja nii on nende põhjal võimalik saada täielikku ülevaadet revisjoni läbiviimise ajal eksisteerinud küladest ja taludest. Revisjonid koostati üldiselt fiskaalsetel eesmärkidel, seetõttu maata või vähese maaga vabadikukohti seal tavaliselt ei fikseeritud. Et revisjone korraldati perioodiliselt, siis saab mitmele revisjonile tuginedes teatud ülevaate olukorrast pikemal ajavahemikul. Lõuna-Eesti, sealhulgas ka Vooremaa kohta on revisjonide materjalid olemas alates XVI sajandi kaheksakümnendatest aastatest. Võimalik on olnud kasutada maarevisjone aastatest 1582, 1584, 1585, 1586, 1588 ja 1592/1/, 1599 /2/, 1601 /3/, 1624/27 /4/, 1638 /5/, 1688 /6/. XVIII sajandi osas võis tugineda 1721. a., 1723. a., 1731.a., 1738. a., 1744. a. ja 1758. a. läbiviidud adramaarevisjonidele /7/ ja veelgi hilisemast ajast 1782. a., 1795. a., 1811. a., 1816. a., 1826. a., 1834. a., 1850. a., ja 1858. a. toimunud hingeloenduste materjalidele /8/. Lisaks revisjonidele on olemas rida teisi väga väärtuslikke allikaid. Asendamatud on kaardid. Varsesemad neist pärinevad XVII sajandi 80-ndatest aastatest /9/, kuid neid ei ole säilinud kogu vaadeldava piirkonna kohta. XVIII sajandi puhul on kaardimaterjal napp. XIX sajandi algusest on kaardid kahjuks säilinud vaid vähestest mõisatest (Laiuse, Laius-Tähkvere, Kärkna jt.)/10/. Kaardikirjelduste puudumise tõttu tekkinud lünki aitavad suuremas osas täita maamõõtmiste andmed /11/. XIX sajandi teisest poolest on kaardimaterjal juba tunduvalt rikkalikum, mõisaplaanide

kõrval on säilinud suur hulk taluplaane /12/. Allikate-
na tulevad arvesse veel meetrikaraamatud, nendes on
seoses surmade ja sündide registreerimisega mainitud pal-
jusid talusid ja külasid. XIX sajandi lõpust on allik-
materjal juba tunduvalt rikkalikum ja mitmekesisem, hu-
vitavaid andmeid leidub maade põhiraamatutes /13/, val-
dade rulliraamatutes /14/, kroonumõisate kohta käivas
ankeedis ja Liivimaa Maanõunike Kolleegiumi 1866. aasta
ringküsitusmaterjalides /15/, talude väljaostudoku-
mentides /16/ jne.

Järgnevalt on vaatluse alla võetud peamised küsi-
mused, mis tekkisid seoses talude ja külade kajastumise-
ga XVII - XIX sajandi allikmaterjalides. Revisjonide
tähtsusest ja asendamatuses sõltuvalt pakub suurt huvi
just nende usaldusväärsus. Revisjonid on ajaloolaste
poolt leidnud ulatuslikku kasutamist, nende tekke jt.
küsimustele on ajalooteaduses pööratud suurt tähelepanu.
E. Tarvel on analüüsinud poola- ja rootsiaegseid maa-
revisjone /17/, H. Ligi adramaarevisjone /18/ ja S. Vaht-
re hingeloendeid /19/. Tähelepanu on pööratud ka nende
allikate usaldusväärsusel. Et külade ja talude välja-
selgitamine polnud revisjonide esmaseks ja peamiseks
ülesandeks, siis on sellele ka suhteliselt vähem tähe-
lepanu pööratud. Käesolevas artiklis ongi usaldusväärs-
use küsimus püstitatud kitsamas tähenduses. Vooremaa
näitel on pütud vaadelda vaid seda, kui võrd tõepära-
selt peegelduvad allikates külad ja talud. Veel on tä-
helepanu pööratud sellele, millist talude kogumit tä-
histati sõnaga "küla". Perioodidest, milledest ei ole
olemas võrdlemiseks sobivaid teisi allikalikke, on re-
visjonide usaldusvääruse kindlakstegemine võimalik vaid
erinevatest aastatest pärit andmete kõrvutamise teel.
Kui aga samast ajajärgust leidub ka teisi allikaid, siis
on võrdlemiseks kasutatud neid. Nii on allikate usaldus-
vääruse üle tunduvalt kergem otsustada, kuigi kõrvuta-
mise muudab keeruliseks see, et allikate koostamisprint-
siibid olid eesmärgist sõltuvalt erinevad ja palju oles-
ne koostaja suvast ning hoolsusest. Artiklis on
vaatluse alla võetud vooresalal paiknenud Laiuse, Maar-
ja-Magdaleena, Palamuse, Torma ja Äksi kihelkonnad ilma
rannaküladeta. See on looduse poolest omanäoline piir-
kond, kus külade arv ulatus XIX sajandi alguses üle 130,
talude arv üle 1500.

XVI sajandi lõpu ja XVII sajandi alguse maarevis-
jonide usaldusvääruse üle saab otsustada vaid erineva-
tel aastatel läbiviidud revisjonide teadete võrdlemise
teel. Revisjonide teostamise eesmärgiks oli talupoega-
delt laekuvate tulude kindlaksmääramine. Tavaliselt pan-
di andmed kirja kõigi talude kohta külade kaupa, mõnig-
atel juhtudel on nad esitatud vaid küla kohta kokkuvõt-
likult. XVI sajandi lõpu ja XVII sajandi revisjonides
võib leida mitmeid lünki. 1582. a., 1584. a., 1585. a., 1586. a.,
1588. a. ja 1592. a. revisjonid haarasid Vooremaast vaid
lõunaosa. Kahe viimatimainitud aasta puhul on mõni piir-
kond veel lisaks välja jäänud. Nii ei leidu seal andmeid

Kuremaa mõisa külade ja talude kohta. Nende olemasolu tõestuseks peaks olema asjaolu, et 1586. a. oli seal 8 küla 14 taluga. 1599. a. revisjon haaras vaid Vooremaa põhjaosa. Seal on ilmselt välja jäänud Torma ja Kiisa külad, sest vaid kaks aastat hiljem - 1601. aastal, leidis neis külates kokku 20 talu. 1601. aasta revisjonist ei saa täpseid andmeid erakätes olnud külade kohta. Nii ei mainitud sel aastal Luua, Imukvere ja Kuremaa külates ühtegi talu, ka Elistveres olid märkimata jäänud kõik suuremad külad. Kuid 1624/27. a., mil üldiselt asustatud talude arv oli kõikjal eelnenud sõja-, nälja- ja katkuaja tõttu vähenenud, leidis Kuremaa külates 15, Luua omades 8 talu.

1688. aasta revisjoni andmeid on võimalik kõrvutada samast aastakümnest pärit kaardimaterjaliga. Kahjuks ei ole kaarte ja kaardikirjeldusi säilinud kõigist mõisatest. 17 mõisa andmeid kõrvutades ilmneb kahe allika teadete vahel mõningaid lahkumisi. Talude arv oli 1688. a. revisjoni andmetel 8 võrra suurem. Üldiselt on revisjoni andmed napimad. Talude puhul on esitatud nende adramaade arv. Kaardimaterjaliga kõrvutamisel ilmneb, et nii mõnelgi korral on kõlvikute suuruse järgi otsustades tegemist taluga, revisjonis ei ole aga adramaade arvu märgitud. Paljudel juhtudel jääb revisjonis adramaade arvu puudumise korral selgusetuks, kas oli tegemist vabadikukoha vms. Kaardimaterjalis on kõrtsid, möldri- ja vabadikukohad selgelt välja toodud. Vaadeldud seitsmeteistkümmne mõisa puhul oli kaardikirjelduste põhjal 474 talu, revisjoni andmetel aga 482 talu. Kuigi vahe erinevate allikate vahel ei ole väga suur, siiski päris täpselt need andmed kokku ei sobi.

Adramaarevisjonides on talud samuti kirjas külade kaupa grupeerituna. Ajavahemikust 1721 - 1758, mil adramaarevisjone läbi viidi, ei ole kahjuks kaarte. Võrreldes erinevate aastate adramaarevisjonide andmeid ilmneb, et nende koostamisel on üldiselt väga paindlikult reageeritud muutustele talude arvu ja nimede osas. Siiski pole täpset talude arvu sellele allikale tuginedes võimalik kindlaks teha. Nimelt on adramaarevisjonides adramaade arv paljudel juhtudel märgitud kahe (harvem ka kolme) pere kohta kokkuvõtlikult. Üldiselt tähistati nii talud, mis olid tekkinud 1688. a. revisjoni ajal eksisteerinud talude maa-del /20/. Ilmselt oli suur osa neist tekkinud poolemeeste talu staadiumi läbimise teel. Poolemeeste institutsioonile on XVI sajandi lõpu ja XVII sajandi revisjonide põhjal tähelepanu pööranud E. Tarvel /21/. Ta on märkinud, et poolemeheks hakkamine on olnud tingitud peamiselt tööjõu ja veoloomade vähesusest. Vaesunud perele anti sageli abiks teine, tavaliselt vabadikupere. Sageli olid poolemeesteks vennad isa surma järel. Poolemehed vastutasid koos koormiste täitmise eest. Mõnel juhul oli poolemeestel ühine majapidamine, nad olid ühes leivas, neil olid ühised tšõ- ja kari-

loomad. Teistel juhtudel oli talu ühine, leib lahus ning töö- ja kariloomad olid eraldi. Peaaegu alati jagunesid poolemeestega talud aja jooksul iseseisvateks majapidamisteks.

1721. aasta revisjoni järgi oli 138 juhtu, mil ühise adramaade arvu alla oli koondunud mitu peret. Valdaval osal (71,7 %) juhtudest on talule abiks antud üks vabadikupere, harva ka kaks vabadikuperet. Ülejäänute puhul oli nõrgale perele abiks antud teine pere. 1758. aasta adramaarevisjonis oli ühise adramaade arvuga märgitud peresid 216. Tavaliselt oli niitähistatud kaks, kaheksal korral kolm talu. Leidus ka mõningaid juhtumeid (10), mil sel viisil oli kirja pandud talupere koos vabadikuperega, neljal juhul oli tegemist kahest taluperest ja ühest vabadikuperest koosneva grupiga. 1758. a. esinenud sellistest taludest 96 olid nii märgitud esmakordselt, viis talu juba 1723. a. ja üks talu 1721. aasta revisjonist alates. Suuremal osal juhtudest, mil peredel on adramaade arv ühine, on ta nii märgitud vaid ühe revisjoni ajal (230 juhul - 62 % kõigist juhtudest), eelnenud ja ka järgnenud revisjonide ajal sellist peret pole kas üldse olnud või on ta märgitud iseseisvana. Allikate põhjal on raske igal konkreetsel juhul kindlaks teha, kas ühise adramaade arvuga on märgitud poolemeeste talu või täiesti iseseisvad talud. 1721. ja 1723. a. on Põhja-sõja ja katkuaja järgses olukorras väga paljudel juhtudel nõrgale perele antud abiks teine pere ning seega oli tegu ilmselt poolemeeste taludega. Seda tõendab ka asjaolu, et kahe pere peale kokku oli valdavas osas sellistest taludest vaid 2 - 4 tööjõulist inimest. 1721. a. oli mainitud kihelkondades kokku 873 talu, 39 juhul oli tegemist poolemeeste taludega, s.t. et adramaade arv oli esitatud kahe pere peale kokkuvõtlikult (pered koos vabadikuperega on siinkohal kõrvale jäetud). Seevastu aga hilisemate adramaarevisjonide ajal on ilmselt õigem lugeda pered, mille adramaade arv oli antud mitme peale kokkuvõtlikult, iseseisvateks taludeks, mis on tekkinud ühe 1688. a. olemasolnud talu maal. Sellele osutab tööjõulistele inimeste suur hulk neis taludes - tavaliselt ulatus nende arv nii 1738. a., 1744. a. kui ka 1758. a. 5-9-ni. Selliseid juhtusid oli 1758. a. 208 (240 peret). Kokku on adramaade arv märgitud 1099 juhul nii üksiku talu puhul kui ka mitme talu kohta kokkuvõtlikult. Kui lugeda need pered, mille puhul adramaade arv on antud kokkuvõtlikult, eraldi taludeks, saame talude arvuks 1327. Mõistagi ei või esitatud arve käsitleda absoluutselt täpsetena. Nagu eelpooltoodust ilmnes, on siin palju küsitavusi ja seda arvu võib võtta suurusjärgu näitajana.

Aja jooksul kujunesid poolemeeste talust ilmselt iseseisvad talud, kuid sageli nende märkimisviis revisjonides ei muutunud. Iseseisvad talud märgiti kord ühise adramaade arvuga, kord eraldi. Levala külas oli

1723. a. 1/4 adramaal Karrista Jaani ja Karrista Aõõ pered /22/. Esimeses neist oli 2 tööjõulist meest ja üks tööjõuline naine, teises vaid üks tööjõuline naine. Järgmiste adramaarevisjonide ajal oli sellel 1/4 adramaal märgitud endiselt kaks peret, kuid tööjõulisi inimesi oli 1738. a. kummiski 5, 1744. a. vastavalt 3 ja 4, 1758. a. 6 ja 5 /23/. Üsnagi tõenäoline on, et need talud olid tegelikult eraldunud, kuid märkimisviisi revisjonis oli jäänud muutumatuks. Kassinurme külas elas 1738. a. 1/2 adramaal Wanna Herma Herm ja Wanna Herma Tõnno /24/. Esimeses peres oli 6, teises 3 tööjõulist inimest. 1744. a. on nad märgitud eraldi 1/4 adramaaliste taludena /25/. Tööjõulisi inimesi oli esimeses talus 4, teises 3. 1758. a. on need pered jällegi märgitud koos 1/2 adramaal, tööjõulisi inimesi oli esimeses 5 ja teises 4 /26/. Ilmselt oli ka siis tegemist iseseisvate taludega.

Hingeloendite põhjal on võimalik jälgida külasid ja talusid XVIII sajandi lõpust kuni XIX sajandi keskpaigani. Nende andmeid on võimalik kõrvutada teistest allikatest pärit teadetega. Väga suurt abi on hingeloendite usaldusväärse kindlakstegemisel meid huvitavast aspektist XIX sajandi alguses toimunud maamõõtmiste andmetest ja kaartidest. Need allikad paistavad silma suure usaldusväärse poolest /27/. Maade mõõtmine ja kaartide koostamine leidis aset peale 1809. aastat, kohati venis see 1820 -ndatesse aastatesse. Nii on enamikul juhtudel maamõõtmiste andmeid võimalik kõrvutada 1816. aasta hingeloenduse materjalidega (vt. tabel 1). Kroonumõisates (Kärkna, Laiuse, Laius-Tähkvere) toimus maade mõõtmine tunduvalt hiljem, vastavad andmed pärinevad 1830 - 1840-ndatest aastatest ja neid on võimalik kõrvutada vastavalt hilisemate hingeloenduste materjalidega. Et hingeloendite koostamisel oli eesmärgiks kindlaks teha talupoegade arv, siis ei omanud talude ja ka külade täpne märkimine tähtsust. Sageli jäid külad üldse kirja panemata. Varasemad hingeloendid (1782 - 1811) on andmeterikkamad, nii on ka vabadikukohti mainitud vaid varasemates hingeloendites, hilisemate puhul pandi vabadikud kirja talude nime all, sageli on nad koondatud hingeloendis viimasena märgitud talu nime alla. Esimese hingeloendite koostamisele avaldasid mõju adramaarevisjonide puhul kehtinud põhimõtted ja nii on nad nii külade kui ka talude märkimisel tunduvalt paindlikumad kui hilisemad hingeloendid.

XIX sajandi alguse kohta ilmnes võrdlemise tulemusel, et erinevused kahe allikaliigi andmete vahel ei ole väga suured. Andmed talude arvu osas ühtivad poolte mõisate puhul täielikult. Ülejäänutest enamiku puhul on eri allikate põhjal saadud talude arvus 1 - 5-ne vahe. Üksikute mõisate puhul (Kärkna, Visusi) oli vahe suurem, kuna vabadikukohti ei ole neis hingeloendes võimalik taludest eristada /28/. Osadel juhtudel (Kivijärve) on vahe tingitud sellest, et hingeloendis on kaardikirjelduse põhjal otsustades iseseisvad talud märgitud poolemeeste taludena. Neil põhjustel saamegi hingeloendi põh-

jal talude arvu veidi suurema kui maamõõtmiste põhjal (arvestatud on ka tühje talusid). Nii on hingeloendi põhjal kokku 1628, maamõõtmiste andmetel 1554 talu. Kui aga arvestame need talud, mis maamõõtmiste andmetes olid taalriväärtuse järgi kaheks või kolmeks jagatud, eraldi taludeks, saame viimaseks arvuks 1599.

XIX sajandi alguses asetleidnud muudatused talunimedega hingeloendis sageli ei kajastunud. Ilmselt seoses talumaade mõõtmisega said paljud talud endale uue nime, kuid hingeloendis on kirjas vaid vana /29/. Talude nimed langevad kaardikirjeldustes ja hingeloendites kokku vaid 73 % ulatuses. Mitmel juhul on küll kõrvuti vana nimega märgitud ka uus (näiteks Tooveres ja Änkülas kolmel, Palamusel ja Soomevere külas ühel juhul).

Osades hingeloendites on märgitud ühes talus kahte peremeest. Ka maamõõtmiste andmetes on mitmed talud taalriväärtuse järgi jaotatud kaheks võrdseks või 1/3 ja 2/3 osaks. Sellise jaotusega arvestati ja see säilis olenemata sellest, kas mõlemas osas elanikke leidus või mitte. Nii on vakuraamatus märke, et pool Lello talust on tühi /30/. Üldiselt on hingeloendites poolemehi märgitud aga üsnagi juhuslikult. Kaareperes oli 1834. a. hingeloendi andmeil 7 kahe peremehega talu, 1826. a. ja 1850. a. nende kohta vastavad andmed puuduvad. Kuremaa 1826. aasta hingeloendis oli 6 poolemeeste talu. 1834. aastast nende kohta informatsiooni ei ole. Poolemeeste olemasolu kinnitavad ka teised allikad. 1863. aasta kroonumõisate ankeedis on kirjas, et Laiuse mõisas oli 102 talu ja 139 taluperemeest või poolemeest, seega leidis poolemehi 8,4 % taludest /31/. Kuid Laius-Tähkvere ja Kärkna mõisates poolemeestega talusid ei olnud.

Torkab silma, et reas mõisates talude arv viimastes hingeloendites (1834. a., 1850. a., 1858. a.) ei muutunud. Nii ei ilmnenud Torma kihelkonna mõisate hingeloendites talude osas mingeid muudatusi 1826. aasta revisjonist alates. Paljudes Vooremaa mõisates hingeloendites siiski muutusi on. Vedu mõisas oli 1834. a. kirjas 9 uut talu, 1850. a. mainiti neist viit, 1858. a. nelja asustatud ja ühte tühjenenud talu /32/. Mäe mõisa hingeloendis ei olnud 1858. a. märgitud nelja talu, mis 1850. a. hingeloendis olid esinenud /33/. Kaarepere mõisa 1850. a. hingeloendis oli märgitud 3 ja 1858. a. veel kolm uut talu /34/.

Tekib küsimus, kas mõnes mõisas jäigi talude arv 1826. aastast alates muutumatuks või hingeloendid lihtsalt neid muutusi ei kajasta. Selle küsimuse lahendamisel saab tugineda 1850-ndatest aastatest pärit kaartidele ja kaardikirjeldustele, võrreldes nende andmeid 1858. aasta hingeloenduse omadega. Luua mõisas toimus maade mõõtmise aastail 1855 - 1858 /35/, kuid kahe revisjoni vahel asetleidnud muutused 1858. aasta hingeloendis /36/ ei kajastunud. Luua mõisa talude üldarv osutus maamõõtmise andmetel 17,6 % võrra suuremaks kui hingeloenduste põhjal. Kaarepere mõisa Patjala külas

leidis maamõõtmine aset 1854. a. /37/. 1854. a. kaardikirjelduse ja 1958. a. hingeloenduse andmed langevad kokku. Nii on 1858. a. hingeloendis märgitud uus talu - Piiri/38/, mida on esmakordselt mainitud 1854. aasta kaardikirjelduses.

Seevastu sama mõisa Aruküla puhul kahe allika teated erinevad tunduvalt: kaardikirjelduste põhjal leidus selles külas 12, hingeloendi andmeil aga 21 talu /39/. Roela mõisa puhul esineb 1854. a. maamõõtmise /40/ ja 1858. a. hingeloenduse /41/ andmete vahel väike erinevus, nimelt oli selles mõisas maamõõtmise alusel kolm talu vähem kui hingeloendi andmetel. Erinevused ilmsesid talunimede osas. Kui hingeloendis on kaheksal talul kirjas vaid uued nimed, siis kaardikirjeldustes on märgitud nii uus kui ka vana talu nimi. Laiuse mõisas ei langenud talude arv 1854. a. /42/ maamõõtmiste andmeil kokku 1858. a. hingeloendi /43/ omadega. Viimatimainitud allikas oli neli talu rohkem. Kuid samal ajal ei olnud seal märgitud kahte hajatalu (Küünisaare ja Sakusaare). Laiuse kihelkonna meedikaraamatutes on 1858. a. /44/ märgitud terve rida talunimesid, mida sama aasta hingeloendis ei leidu. Näiteks Pütsepa Mõisamaa külast, Vaino Eristvere külast, Karro Villakvere külast, Mardi Kodismaa külast, Hanso Sadala külast ja Purrika Jõgeva külast. Väga suur erinevus ilmneb kahe allikaliigi teadete vahel (1858. a. hingeloend /45/ ja 1854. a. kaardikirjeldus /46/) Laius-Tähkvere mõisa puhul. Tuimõisa külas leidis kaardikirjelduse põhjal 8, hingeloendi põhjal 24 talu. Näduvere külas olid vastavad arvud 9 ja 18. Nimelt on neis hingeloendites vabadiukohad jäänud taludest selgelt eraldamata. Ülejäänud külades osutusid lahkumineku kahe allikaliigi andmete vahel väiksemateks: Kantküla, Sadala ja Raaduvere puhul oli erinevus ühes, Ookatku puhul kolmes, Lullikatku puhul aga neljas talus.

Hilisemad hingeloendid ei peegelda mitte alati talude arvu ja nimede osas asetleidnud muutusi. Kuid enne talude kruntideks mõõtmist ei olnud need muutused väga suured. Tähelepanuväärne on aga asjaolu, et viimases, s.o. 1858. a. hingeloendites ei kajastu muutused, mis mõnes mõisas olid toimunud seoses talumaade kruntimõõtmisega. Kruntimisega seoses muutus talude arv osades mõisates järsult enne viimast hingeloendust. Näiteks neis mõisates, kus 1865. - 1866. aasta ankeedi koostamise ajaks kruntimine ei olnud veel lõpetatud, langevad ankeedi ja 1858. a. hingeloendi teated peaaegu kokku. Kuid mõisates, kus kruntimine oli ankeedi koostamise ajaks juba toimunud, ületas ankeetides märgitud talude arv hingeloendite oma märgatavalt. Näiteks Maarja-Magdaleena kihelkonnas, kus viies mõisas kuuest oli kruntimine juba toimunud, kasvas talude arv 272-lt 322-le (18,4 %). Ka Luua mõisas, kus kruntimine toimus enne ankeedi koostamist, kasvas talude arv hingeloendi andmetega võrreldes 11,1 % võrra /47/.

Järgnevalt vaatleme, kuidas kajastusid allikma-

terjalides külad ja milliseid talude gruppe on küladeks loetud. Külade märkimine allikmaterjalides pakub huvi seetõttu, et küla mõiste ei ole olnud täpselt piiritletud, alati ei ole olnud täpselt teada, mida nimetati (loeti) külaks. Sageli ei tehtud vahet küla ja hajatalude vahel, kuna koormiste kandmise osas nende vahel erinevust ei olnud. Talumajapidamisse kuulusid aiaga ümbritsetud taluhood ja kõlvikud. Kuni talude kruntimiseni XIX sajandi II poolel ei olnud talud territoriaalselt terviklikud, nende põllud ja heinamaad asusid nööriimaade, ribade või lappidena laiali kogu küla maa-alal.

Ajalooteaduses on traditsiooniliselt külaks loetud vähemalt kolmetalulist rühma. Küla iseloomustas esiteks taluhoonete kompaktne paiknemine, teiseks - territoorium, mille piires oli põllu- ja alates XVII sajandist ka heinamaa üksikute talude vahel jaotatud, karjamaa ja metsa aga küla ühiskasutuses ja kolmandaks - ühiskondlik organisatsioon, mis reguleeris maakasutust ja teisi ühiskondlikke suhteid /48/. Küladest eraldi, sageli soode ja metsade keskel asusid hajatalud. Nende puhul moodustasid taluhood ja kõlvikute põhiosa tervikliku territooriumi. Hajataludeks on ka ühe nn. ematalu jagunemise teel tekkinud kaks talu. Selget vahet haja- ja külatalude vahel võimaldavad teha vaid XVII sajandi lõpu ja XIX sajandi alguse maamõõtmise andmed, millele tuginedes on võimalik teistest allikaliikidest saadud informatsiooni kriitiliselt analüüsida. Nimelt on maamõõtmiste andmetes märgitud, kas talu maad asuvad koos küla maadega või mitte. Talu võib olla kirjas küll küla all, kuid juhul kui kõlvikud olid eraldi, oli tegemist hajataluga. Allikates olemasolev küla sageli ei kajastunud. Väga paljude mõisate hingeloendites (Vara, Saare, Kivijärve, Torma jt.) ei olnud talud üldse küla kaupa grupeeritud või oli seda tehtud vaid üksikutes hingeloendites (1858. a. Kudina mõis). XIX sajandi teise poole allikmaterjalides (rulliraamatud, maade põhiraamatud) ei kajastu külad enam üldse, kuna tolleks ajaks oli toimunud talude kruntimõõtmine ning iga talu oli saanud omaette majanduslikuks üksuseks. Külade olemasolu peegeldub eeskätt kaardimaterjalis.

Adramaarevisjonides ja ka hingeloendites, kus üldiselt talud olid küla kaupa grupeeritud, oli mõni küla ikka ka välja jäänud ja ta talud olid tavaliselt kirja pandud naaberküla koosseisu. Nii esines 1688. a. revisjonis ja 1721. a., 1738. a. ning hilisemates adramaarevisjonides Tuulavere küla /49/. 1723. a. revisjoni materjalides olid sealsed talud aga kirjas Sirgumere koosseisu /50/. Sagedamini olid mainimata jäänud just väikesed külad. Nad võisid allikmaterjalidest puududa terve pika perioodi kestel. Mäekaste küla oli XVIII sajandi alguses nälja-, katku- ja sõjaajale vaatamata säilinud. Küla mainiti veel 1721. ja 1723. a. adramaarevisjonides /51/, siis aga ilmselt allikatesse alles XIX sajandi alguses. Vahepealsel ajal olid ta talud märgitud Nava küla alla /52/. Samal ajavahemikul ei

leidu allikates teateid ka Alajõe, Sookalduse ja Sudiste kohta, neist esimeste talud olid vastavalt Kusma ja viimase omad Raigastvere külade all. Ka küla, kus eba-soodsatel aegadel säilis vaid üks-kaks talu, jäi adramaarevisjonide puhul tavaliselt mainimata. XVIII sajandi alguse laose olukorras Kilbavere külla allesjäänud ainuke talu oli 1721. ja 1723. a. kirjas Vaidavere küla koosseisus /53/. Mägise külas säilinud üks talu oli 1721. a. märgitud Tuulavere /54/, 1723. a. Sirguvere külas /55/.

Külade osas võib XIX sajandi alguse maamõõtmiste andmete ja hingeloendite põhjal leida suuri lahkuminekuid. Hingeloendites on sageli märkimata jäänud väiksemad külad, nende talud on kirjas naaberküla (suure küla) koosseisus. Nii ei kajastu hingeloendis Nolga, Virtsa, Ülesoo, Mäetaga, Kosse ja Võidivere külad. Ka Üleküla ja Kikivere on mainitud vaid XIX sajandi alguse kaardikirjeldustes /56/. Nad on märgitud ka 1839. a. Rükkeri kaardil. Maamõõtmiste andmetes ei kajastu küla vaid sel juhul, kui ta koosseisu kuulusid vaid hajatalud. Kuna mitmed väikekülad olid mainimata ja sageli loeti hajatalud külade koosseisu erinevalt, siis erineb külas olevate talude arv hingeloendi ja maamõõtmiste andmete põhjal suuresti. Maamõõtmiste andmed on usaldusväärsemad, kuna kaartide vastavad andmed kontrolliti sageli üle ja lisaks on siin külade kirjapanekul arvestatud täpsemini nende kõlvikute paiknemisega. Tabeli 1 põhjal võib väita, et külade ja ka nende suuruse väljaselgitamisel ei või tugineda ainult hingeloenduse andmetele. Küla koosseisu võivad olla arvatud naaberküla talud, hajatalud, sageli ei ole hingeloendis võimalik kirjapanend vabadikukohti taludest eraldada. Hingeloendite andmeid talude ja külade osas on võimalik kasutada vaid pärast nende kriitilist analüüsimist maamõõtmise andmete abil.

Mitmed lahkuminekud allikate vahel ongi tingitud sellest, et ei tehtud selget vahet hajatalude ja külade vahel. A.W. Hupel kirjutab, et külade arvu on raske kindlaks teha, sest paljud neist on väikesed ja sarnanevad hajataludega /57/. Ilmselt ei peetud nende vahel vahetegemist ka oluliseks, kuna koormiste kandmise poolest hajatalude ja küladesse kuulunud talude vahel vahet ei olnud. Üldiselt nimetati varasemal ajal külaks ka üksiktalu /58/. Nii on Sootalu 1688., 1738. ja 1744. a. nimetatud külaks /59/. Kahest talust koosnevat gruppi on sageli loetud külaks. XIX sajandi alguse kaardikirjeldustes on mainitud Ülesoo küla, mis koosnes kahest samanimelisest talust. 1834. ja 1850. a. hingeloendis oli mainitud Koltsi küla, kus leidis kaks Sepa talu /60/. Mitmeid talude rühmi on mõnikord nimetatud küladeks, mõnikord mitte. Nii oli Kärde mõisa Aruküla, Jõgeva Egliko ja Aruküla, Torma Tealamaa, Laiuse Mäealuse puhul. 1688. a. revisjoni materjalides on mainitud Ugle, Kemba ja Rehesaare talude grupid, kuid külaks pole neid selles revisjonis nimetatud. 1738., 1744. ja 1758. a. adramaarevisjonides on nad aga märgitud küladena, ehkki esimeses neist oli revisjoni ajal vaid kaks, teises üks

talude. Hiljem XIX sajandi alguse maamõõtmiste andmetel sellised külad mainimist ei leidnud.

1866. aasta mõisate ankeedis märgitakse, et külaks loetakse talude kompleksi, mille maade puhul esines üleribasus. Sel juhul üksiktalude külaks ei loetud, kuid kahetaluline grupp loeti külaks, kuna siis esines üleribasus. Külaks nimetati ka sellist talude gruppi, kus leidis kaks talude rühma, millest kumbki oli kujunenud ühe talu jagunemise teel. Sel juhul ei olnud neil ei kompaktselt talude paiknemist ega ka ühtset territooriumi. Sellisteks küladeks olid Kõlluste ja Kossa. Kõlluste külas paiknesid koos kahe Täksi talu maad ja neist eraldi kahe Kangro talu maad. Seega oli külas kaks teineteisest eraldatud maa-ala, mille piires kahe talu kõlvikud koosnesid nõõrimaadest. Isegi nende talude hooned ei asunud lähestikku, vaid kahekaupa eraldatult. Kaitsemõisa külas oli kaks üksiktalude ja veel kaks talu, mis kujunesid ühe talu jagunemise teel/61/. Külaks nimetati sageli ka suuremat hajakalude gruppi. Näiteks Vaimastvere mõisa Almi järve küla kuulusid eranditult hajakalud. Saadjärve mõisa Metskülas leidis vaid hajakalud. Hingeloendites on Saadjärve mõisa hajakalud jagatud Sepaküla, Murro ja Kõduküla vahel. Kuna tegemist oli üksteisest üsna kaugel asunud hajakaludega, siis ei kasutatud neid külanimeid mitte alati, mõnikord loeti neid hajakaludeks, mõnikord loeti neid hajakaludeks, mõnikord märgiti naaberküla koosseisu. Kindlate printsiipide puudumisele osutab järgmine näide. 1688. a. revisjoni ajal olid Vedu mõisas hajakalud Metsa ja Laane. 1721. aastal olid nad kirjas Toolamaa küla all, 1723. a. olid need kaks ja lisaks veel üks tühjenenud talu nimetatud Metsküla /62/. XIX sajandi alguse maamõõtmise puhul on need kaks mainitud üksiktalude kirjas Metsküla/63/.

Tavaline oli olukord, kui küla läheduses paiknenud hajakalud või väiksema küla talud loeti vanema ja suurema küla koosseisu kuuluvateks. Övanurme küla all oli XIX sajandi alguse maamõõtmise andmetel kirjas hajakalud Küti ja Andimetsa, Igavere all kaks Engvilla ja Sadala all 2 Raja talu.

Revisjonides olid hajakalud üldiselt halvasti väljendatud. 1680-ndate aastate kaartidel ja kaardikirjeldustes on eraldi hajakaludena märgitud vaadeldud 17 mõisa territooriumil 75 talu (15,8 % taludest). Kui siia arvata veel talud, mis asusid küla territooriumil, kuid mille kõlvikud paiknesid eraldi, siis saame hajakalude arvuks 93 (19,6 %). Revisjoni andmetel oli vaadeldavates mõisates vaid 46 hajakalude (9,5 % kõigist taludest). Ka hingeloendites on küladesse kuulunud talude ja hajakalude vahel halvasti vahet tehtud. Hingeloendi järgi moodustasid hajakalud vaid 2,7 % kõigist taludest, maamõõtmiste andmetel 14,1 %. Viimast arvu on siiski võimalik veel täpsustada. Nimelt on siin arvestatud vaid neid talusid, mida on allikas otseselt nimetatud hajakaludeks (*Streugesinde*), need talud asusid teistest harilikult täiesti eraldatult metsade

keskel. Traditsiooni järgi loeti küla territooriumil asunud hajatalud küla koosseisu. Nii ongi maamõõtmiste andmetes paljudel juhtudel külade all kirjas talud, mille kõik kõlvikud paiknesid küla teiste talude omadest eraldatult. Vaadeldaval ajal valitses üleribusus, talude kõlvikud ei moodustanud terviklikku krunti, vaid asusid nööriimaade, ribade või lappidena laiali küla territooriumil. Selliseid eraldi krundiga talusid leidis külade servaaladel. Kui arvata ka sellised talud hajatalude hulka, ilmneb, et hajatalud moodustasid maamõõtmiste andmetel 23,3 % taludest. See protsent on veelgi suurem, kui arvata siia alla ka väikeste kahetaluliste külade talud (traditsiooniliselt oli külas vähemalt kolm talu). Seega vahe hingeloendi ja maamõõtmiste andmete vahel on selles osas väga suur. Ilmselt on vajalik ka selline maamõõtmiste andmete korrigeerimine arvestades talude jaotust mitte selle järgi, kuidas nad on maamõõtmiste materjalides grupeeritud, vaid nende kõlvikute paiknemise järgi.

Kokkuvõtteks tuleb nentida, et allikad, millest võib leida andmeid XVII - XIX sajandil olemasolnud külade ja talude kohta, on erineva usaldusväärsusega. Sellest aspektist pole revisjonide (poola ja rootsi revisjonid, adramaarevisjonid, hingeloendid) usaldusväärsus sageli kuigi kõrge ja ainult nende põhjal külade suuruse ja talude arvu üle otsustades oneksimisvõimalused väga suured. Revisjonidest on välja jäänud nii külasid kui ka talusid. Üks ja seesama talu võib olla eri allikates kirja pandud kord eraldi külana, kord hajataluna, kord on märgitud naaberküla koosseisu. Seevastu maamõõtmiste käigus saadud allikmaterjal on üsna täpne. Tegelik olukorra kindlakstegemisel on suur abi kaartidest ja vastavatest maamõõtmiste andmetest. Enne revisjonide (just hingeloendite) andmete kasutamist on vaja nende abil talude ja külade kohta käivaid andmeid täpsustada.

Tabel 1

Talude arv Vooremaa külates XIX sajandi algul*

Mõis Küla	Maamõistmiste ja kaartide andmete alusel						1816. a. või 1826. a. hingeloendi alusel					
	talude jagunemine nende kõlvikute teiste talude		sõltuvalt asendist kõlvikute suhtes		mõld- ri- ja kõrt- siko- had	vaba- diku- kohad	talud külas		hajatalud		mõld- ri- ja kõrt- siko- had	vaba- diku- kohad
	koos		eraldi				arv	neist poo- le- mees- tega	arv	neist poo- le- mees- tega		
	arv	neist jagu- nenud	arv	neist jagu- nenud	6	7	8	9	10	11	12	13
Laiuse khk.												
Vainastvere m.												
Endla	14		2				19					
Kõola	14						15	1				
Päde	11		1				12		1			
Rohe	7						6					
Tirma	9						14					
Villakvere	6						13		1		1	
hajali				18								
kokku	61		21				79	1	2		1	
Jõgeva m.												
Ellakvere	10		2				12				2	1
Eristvere	14	4					20					
Jõgeva	11		5				13					

* ENSV RAKA F. 567. N. 2. Sü. I-58, 146-192, 268-288, 453-475. F. 1865. N. 2. Sü. 32-44. 56-58, 127-129, 163-167. Läti NSV RAKA. F. 186. N. 3. Sü. 108, 117, 122, 359, 363.

Tabel 1 järg

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Kõssima		5		1				7					
Mõisamaa		6		6	3			12					
Painküla		17	1	2				20					
Võidivere		9						9					
hajali													
kokku		72	5	16	3			93				2	1
Kivijärve m.													
Kaude		5						5					
Kivijärve		24						16	7				
Lõuvere		5						5					
Teilma		4						4					
hajali				4							4		
kokku		38		4				30	7	4			
Kärde m.													
Kemba		2		2				3				2	
Oonurme		2						3					
Paduvere		6		1				7					
kokku		10		3				13				2	
Laiuse m.													
Alavere		7		2									
Iravere		12											
Kantküla		16											
Kasevere		3											
Lõpe		10	2	2									
Palupere		12											
Raadivere		7											
Sootaga		19											

Tabel 1 järg

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Viina		9		1									
kokku		95	2	5				97					
Laius-Tähkvere m.													
Kodismaa		13											
Koimula		13											
Lullikatku		11											
Näduvere		9											
Okatku		12		1									
Pedasi		15											
Sadala		10		2									
Tuimõisa		10											
hajali				10									
kokku		93		13				106					
Leedi m.													
Leedi		12				1		10					
Mõisamaa		4						4				1	
kokku		16				1		14				1	
Reastvere m.													
Kirivere		8	5					14					
Reastvere		6	1					7					
kokku		14	6					21					
Ripuka m.													
Nirgu		7											
kokku		7						8					
Maarja-Magdaleena khk.													
Alliku m.													

Tabel 1 järg

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Alliku								28				1	
Assikvere		19						19					
hajali				29									
kokku		19		29				47				1	
Jõe m.													
Mäkaste		2		6									
Nava		6				1							
Veaküla		6	2										
kokku		14	2	6		1		24	2			1	
Kaiavere m.													
Kaiavere		4		4									
Kaitsemõisa		2		12									
Kõrenduse		9				1							
Pataste		14											
hajali				12									
kokku		29		28		1		57					52
Kudina m.													
Aruküla		4						4				1	
Kassema		9	1					13					
Kulmuvere		3						3					2
Maardla		14	2					16					
Nava		7	1	4		1		15				2	2
Nolga		3	1										
Süvalepa		10						11					
Vaidavere		11	1					17					
Virtsa		3		3									

Tabel 1 järg

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Ülesoo		2											
hajali				3						9			
kokku		66	6	10		1		79		9		3	4
Saare m.													
Alnavere		7						8					
Kirtsu		4						4					
Kosse		2		2									
Mäetaga		3		6									
Nautrasi		4						17					
Odivere		4		3				17					
Ruskavere		9		5				16					
Toljase		5		5				7					
Vassevere		9						23					
hajali				17									
kokku		47		38				92					
Vara m.													
Kusma		4											
Sookalduse		3		5									
Vara		16		10									
kokku		23		15				38					
Palamuse khk.													
Imukvere m.													
Varbevere		16						15					1
kokku		16						15					1
Kaarepere m.													
Aruküla		13		1									
Järvepera		6											

Tabel 1 järg

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Mõisamaa		5											
Patjala		13		1	2								
kokku		37		2	2			48					
Kassinurme m.													
Kassinurme		18						18					
kokku		18						18					
Kuremaa m.													
Kõduküla		8						8					3
Palamuse		8				1		7				1	
Ronivere		6						6					3
Soomevere		7						7					
Toovere		11						10					4
Änküla		14						14					1
kokku		54					1	52				1	11
Luu m.													
Eerikvere		8											
Ehavere		4											
Kilbavere		4											
Mõisamaa		6											
Raaduvere		8			2								
hajali					4								
kokku		30			6			43					
Roela m.													
Kallivere		9											
Levala		11		2									
Mägise		3			2								

Tabel 1 järg

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Rohkuse		6	1										
Sirguvere		8	2										
Tuulavere		14											
Vassovere		8											
Veia		5	1										
hajali				2									
kokku		64	6	4				73	1				
Torma khk.													
Kõnnu m.													
Kõnnu		10						10					
hajali				12						12			
kokku		10		12				10		12			
Rääbise m.													
Ojataga		9											
hajali				9									
kokku		9		9				18					
Tarakvere m.													
Onodovere		12											
hajali				16	2								
kokku		12		16	2			30					
Torma m.													
Kiisa		8											
Lilastvere		6											
Torma		21											
hajali				4									
kokku		35		4				39	1				

Tabel 1 järg

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Tõikvere m.													
Sätsuvere		15						14					
Tõikvere		6						7					
kokku		21						21					
Vaiatu m.													
Koimula		4						4					
Vaiatu		7						22					
Võidivere		9											
hajali				5									
kokku		20		5				26					
Äksi khk.													
Elistvere m.													
Alajõe		5											
Igavere		26		8									
Raigastvere		22											
Sudiste		5		1									
Välgi		3											
Õvanurme		10		3									
hajali				8									
kokku		71		20				89					
Kukulinna m.													
Matra		7											
kokku		7						4					
Kärevere m.													
hajali				19	2			20					12
kokku				19	2			20					12

Tabel 1 järg

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Kärkna m.													
Lähte		12						12					
Pupastvere		15						25					
Õvi		8		6				18					
hajali				6									
kokku		35		12				55					
Maramaa m.													
Erala		7	4										
Võibla		7	2										
hajali				5	2								
kokku		14	6	5	2			30					6
Mäe m.													
Kärksi		7						7					
kokku		7						7					
Saadjärve m.													
Pirusi		7		13				7					
Praaklimaa		5						5					
Valma		5		2				13					
hajali				6					11				18
kokku		17		21				25	11				18
Sootaga m.													
Alevi				3				4					1
Palmikvere		5						5					
Puhtaleiva		7		1				6					
Põltsamaa		10						10					
Viidike		8		3				10					

Tabel 1 järg

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Väägvere		12		2				12					
Väänikvere		4		2				5					
kokku		46		11				52					1
Tabivere m.													
Tabivere		10											
hajali				14	1								
kokku		10		14	1			29					
Vedu m.													
Karivere		7											
Kikivere		3											
Metsküla		2											
Toolamaa		4		1									
Üleküla		3		1									
kokku		19		2				22					
Visusi m.													
Kassivere		4											
Mullavere		6											
Mõisamaa		4											
Udriku		5				1							
Visusi		17											
hajali				7									
kokku		36		7		1		60					1
Äksi pastoraat													
hajali				5						6			
kokku				5						6			

Kasutatud allikad ja kirjandus

1. Polnische Akten / Hrsg. O. Roslavlev. - München, 1970. - Bd. 1. 1582 - 1591. - (Hefte zur Landeskunde Estlands; Heft 5).
2. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym: Inflanty / Wyd. J. Jakubowski, J. Kordzikowski. - Warszawa, 1915. - T. 13.
3. Die Revision Livlands 1601: Estnisches Siedlungsgebiet / Hrsg. O. Roslavlev. - München, 1967. - (Hefte zur Landeskunde Estlands; Heft 3).
4. Das Dorpater Land 1624/27 / Hrsg. O. Roslavlev. - München, 1965. - (Hefte zur Landeskunde Estlands; Heft 1).
5. Die Revision Livlands 1638: Estnisches Siedlungsgebiet / Hrsg. O. Roslavlev. - München, 1967. - (Hefte zur Landeskunde Estlands; Heft 4).
6. Riksarkivet. Österjörprovinsernas Jordrevisionshandling. - Vol. 37.
7. NSVL VARKA F. 274. - Nim. 1. - Sü. 171, 174, 200, 210, 238.
8. ENSV RAKA F. 1865. - Nim. 2. - Sü. 32 - 44, 56 - 58, 127 - 129, 163 - 167.
9. ENSV RAKA F. 308. - Nim. 2. - Sü. 16, 17.
10. ENSV RAKA F. 2027. - Nim. 3. - Sü. 39-e, 41-a, 42-a.
11. ENSV RAKA F. 567. - Nim. 2. - Sü. 1 - 58, 146 - 192, 268 - 288, 453 - 475, Läti NSV RAKA F. 186. - Nim. 3. - Sü. 108, 117, 122, 359, 363.
12. ENSV RAKA F. 2072, 2381, 3724.
13. ENSV RAKA F. 3724. - Nim. 1. - Sü. 845, 846, 851, 852, 895 - 897, 900, 908, 909, 925, 926, 931, 932; - Nim. 2. - Sü. 1, 4, 7, 8, 15, 17.
14. ENSV RAKA F. 3141, 3142, 3206, 3208, 3215, 3217, 3219, 3223, 3225, 3267, 3280, 3285, 3293, 3307, 3508.
15. Samas-F. 1427. - Nim. 1. - Sü. 177, 181, 184, 186. Vt.: Rosenberg T. Lõuna-Eesti mõisate üleminekust palgatööjõu kasutamisele 1866. a. ringküsitlese andmeil // ENSV TA Toim.: Ühiskonnateadused. - 1976. - Nr. 3. - Lk. 260 - 262.
16. ENSV RAKA. F. 2381.
17. Тарвел Э. Фольварк, пан и подданный. - Таллин, 1964.
18. Ligi H. Talupoegade koormised Eestis 13 sajandiist 19. sajandi alguseni. - Tln., 1968.
19. Vahre S. Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil: Ajaloolis-demograafiline uurimus. - Tln., 1973.

20. Ligi H. Talupoegade koormised Eestis. - Lk. 124.
21. Тарвел Э. Фольварк, пан и подданный. - С. 140 - 147.
22. VARKA F. 274. - Nim. 1. - Sü. 174. - Lk. 435p.
23. Samas. - Sü. 200. - Lk. 878p, - Sü. 211. - Lk. 43p; Sü. 239. - Lk. 63 p.
24. Samas. - Sü. 200. - Lk. 878 p.
25. Samas. - Sü. 211. - Lk. 43 p.
26. Samas. - Sü. 239. - Lk. 154 p.
27. Лиги Х. Лифляндский крестьянский закон и феодальные повинности крестьян // ENSV TA Toim.: Ühiskonnateadused. - 1966. - Nr. 4. - Lk. 388.
28. ENSV RAKA F. 567. - Nim. 2. - Sü. 45, 57, 158; F. 1865. - Nim. 2. - Sü. 33/3, 164/7, 165/3.
29. Vt.: Linnus J. Põhja-Eesti talupoegade lisanimedest 18. sajandil // Emakeele Seltsi Aastaraamat 17. - 1971. - Lk. 207 - 228.
30. ENSV RAKA F. 567. - Nim. 1. - Sü. 84. - Lk. 2.
31. Samas. - F. 2418. - Nim. 1. - Sü. 51. - Lk. 12.
32. Samas. - F. 1865. - Nim. 2. - Sü. 165/2, 166/9, 167/9.
33. Samas. - Sü. 166/6, 167/6.
34. Samas. - Sü. 58/2, 58/8.
35. Samas. - F. 1865. - Nim. 2. - Sü. 58/11.
36. Samas. - F. 1389. - Nim. 2. - Sü. 158.
37. Samas. - Nim. 1. - Sü. 139/6.
38. Samas. - F. 1865. - Nim. 2. - Sü. 58/8.
39. Samas. - F. 1389. - Nim. 1. - Sü. 139/4.
40. Samas. - F. 1811. - Nim. 1. - Sü. 1.
41. Samas. - F. 1865. - Nim. 2. - Sü. 58/12.
42. Samas. - Sü. 38/15.
43. Lätti NSV RAKA. - F. 186. - Nim. 3. - Sü. 359.
44. ENSV RAKA F. 2434. - Nim. 2. - Sü. 2.
45. Samas. - F. 1865. - Nim. 2. - Sü. 39/4.
46. Lätti NSV RAKA F. 186. - Nim. 3. - Sü. 122.
47. ENSV RAKA F. 1427. - Nim. 1. - Sü. 42/203, 43/203, 47/210, 50/213.
48. Troska G. Läänemaa külad XX sajandi 20-ndate aastateni // Eesti Loodus. - 1984. - Nr. 10. - Lk. 674.
49. VARKA F. 274. - Nim. 1. - Sü. 171. - Lk. 452 - 453, Sü. 200. - Lk. 875 - 876.
50. Samas. - Sü. 174. - Lk. 437 - 438.
51. Samas. - Sü. 171. - Lk. 525 - 526, Sü. 174. - Lk. 449 - 450.
52. Samas. - Sü. 238. - Lk. 233 - 236.
53. Samas. - Sü. 171. - Lk. 430 - 432, Sü. 174. - Lk. 420 - 421.
54. Samas. - Sü. 171. - Lk. 452 - 454.
55. Samas. - Sü. 174. - Lk. 438 - 439.
56. ENSV RAKA F. 567. - Nim. 2. - Sü. 31, 32.
57. Hupel A.W. Topographische Nachrichten von Lief.- und Ehstland. - Riga, 1774. - Bd. 1. - Lk. 557.

58. Ligi H. Eestimaa talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558 - 1561). - Tln., 1961. - Lk. 89.
59. VARKA F. 274. - Nim. 1. - Sü. 200. - Lk. 578 - 579; Sü. 210. - Lk. 654 - 655.
60. ENSV RAKA F. 1865. - Nim. 2. - Sü. 56/23, 57/5, 58/5.
61. Samas. - F. 567. - Nim. 2. - Sü. 282.
62. VARKA F. 274. - Nim. 1. - Sü. 171. - Lk. 575 - 576, Sü. 174. - Lk. 548 - 549.
63. ENSV RAKA F. 567. - Nim. 2. - Sü. 31 - 32.